

Trojmocná inšpiratívnosť Zajacových genologických výskumov

LUBOMÍR PLESNÍK, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

PLESNÍK, L.: Trifold Inspiration by Zajac's Genre Research
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 5, p. 345 – 355.

The author reports on the application of some findings of Peter Zajac's genre research conducted at his former workplace (The Institute of literary and artistic communication in Nitra). The fact they are stimulating is proven by the theoretical research of the older and middle-aged generations of the Institute (L. Plesník, Z. Rédey) and, in particular, by the creative development of Zajac's concept of „superficit – deficit“ in the current theme-focused research initiatives of the youngest generation of the Nitra literary scientists (M. Čechová).

Key words: deficit, superficit, genre studies, theme studies

Jedným z klišéovitých prívlastkov, ktoré sa popri „fyzikoidných“, „a „geometroidných“ výrazoch typu *siločiary*, *vertikála*, *horizontála* či špirála ustálili v poetike jubilejných medailónov, je atribút *renesančného* („renesančná osobnosť“). Problém je v tom, že v Zajacovom prípade – aj keď náš príspevok vynímame z variety príležitostných žánrov – sa onomu prívlastku zrejme nedá vyhnúť (aj keby sme odhliadli od Zajacovho vizuálu). Najmä ak pod adjektívom *renesančný* metonymicky mienime výkonovú komplexnosť a zároveň nechávame vstúpiť do sémantickej hry aj jeho konotácie: niečo v podmienkach súčasnej špecializácie a sektorovej rozdrobenosti už nedosahované či neobsiahnuteľné. Zajacova pôsobnosť totiž, ako vieme, pokrýva všetky hlavné literárnovedné odbory (literárna teória, literárna história, literárna kritika i komparatistika) a v ich rámci – ako metonymicky dosvedčí i tento príspevok – viacero disciplín. Okrem toho presahuje k umeleckému prekladu, k mimovedeckým úrovniam literárneho života a vyúsťuje do odvážneho občianskeho nasadenia (dosiaľ na štátnickej úrovni zarážajúco ne/d/ocenenej).

My sa v nasledujúcich poznámkach obmedzíme iba na Zajacove genologické výskumy. Nedokážeme sa pri tom vyhnúť ďalšiemu akoby klišé, a to formulke *brevitas*. Spomedzi všetkých zreteľov, ktoré Zajac pri výklade žánrov zohľadňuje (systémový, metodologický, vývinový, axiologický, štýlový, morfológický, poetologický, resp. verzologický, komparatistický, hermeneuticko-interpretatívny atď.), sa totiž budeme venovať len jednému, a to kategoriálne-klasifikačnému konceptu. Naším zámerom je upozorniť na jeho podnetnosť: na to, ako sa zhodnocuje a „žije“ za hranicami Zajacových výskumov, v jednom z jeho pôsobísk – na nitrianskom pracovisku.¹

¹ Niekdajší Kabinet literárnej komunikácie na Pedagogickej fakulte v Nitre, dnes Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, v rámci ktorého sa v roku 2015 vyčlenilo Oddelenie semiotických štúdií (v ňom pôsobí autor tohto príspevku).

V najznámejšej sérii tohto pracoviska, v zborníkoch *O interpretácii umeleckého textu*, Zajac publikoval dve zásadné genologické štúdie. V prvej z nich, *Žáner a interpretácia literárneho textu*² zo zborníka s poradovým číslom 7, sa koncept, o ktorý nám ide, ešte neuplatňuje. K slovu sa dostáva až v 11. zborníku uvedenej série, ktorý má podtitul *State z teórie literatúry*. Ide o posmrtné realizovaný projekt Antona Popoviča. Jeho ambíciou bolo vytvoriť literárnoteoretické kompendium na báze komunikačnej koncepcie tzv. nitrianskej školy. Zajac tu vypracoval 5. kapitolu s názvom *Žánrová povaha literárneho diela a literárneho procesu*.³ V rámci dispozičných možností, aké poskytuje kapitola v kompendiu, v nej podal výklad žánrovo-druhovej problematiky z rôznych literárnoteoretických a literárnohistorických hľadísk, vrátane aspektu klasifikačného. Jedným z kritérií, ktoré Zajac pri tom uplatnil, a to v rámci kategorizácie lyrických žánrov, je polarita (životný) *zisk* – (životná) *strata*. Podľa autora ide o modalitu „postoja k tematickému daniu“.⁴ V záverečnej prehľadovej tabuľke pod záhlavím *zisku* uvádza chválospev (ódu) a pod *stratou* elégiu, žalm a litánie.⁵

Kritérium *zisku* a *straty* sa potom stalo výkladovou doménou kapitoly *Žánrová výstavba diela* v Zajacovej monografii *Tvorivosť literatúry*.⁶ Zajac tu na základe viacúrovňovej interpretácie (od témy po metrický pôdorys) básne Ivana Štrpku *Ovocie dourčil* uvedené kritérium vo viacerých ohľadoch:

- pojmoslovného: v kapitole sa objavuje synonymický rad „*superficit/zisk/prebytok – deficit/strata/úbytok*“;
- definičného: ide tu o „*rozličné stránky sveta, iné nasmerovanie videnia a chápania a z toho vyplývajúce odlišné formy prezentácie*“;⁷
- klasifikačného: hodnotový prebytok podľa Zajaca predstavujú „*chvály, hymny, pajány, stredoveké príležitostné básne typu epitalámií, epicédíí, enkómií, propemptík, laudátií atď.*“⁸ a hodnotový úbytok „*litánia, žalm, nenia, kadiš a predovšetkým pôvodný historický protihráč ódy – elégiu*“.⁹

Heuristický potenciál tohto konceptu sa na nitrianskej pôde zúročil prinajmenšom v troch pokusoch.

Prvý z nich sa odohral v deväťdesiatych rokoch minulého storočia a predstavuje ho štúdia autora tohto príspevku Lucia na oblohe s diamantmi).¹⁰ Na základe sémantickej

² ZAJAC, Peter: *Žáner a interpretácia literárneho textu*. In: *O interpretácii umeleckého textu 7 : zborník štúdií VPLKEM PF v Nitre*. Nitra : Pedagogická fakulta v Nitre, 1982, s. 361 – 375.

³ ZAJAC, Peter: *Žánrová povaha literárneho diela a literárneho procesu*. In: *O interpretácii umeleckého textu (State z teórie literatúry) 11 : zborník prác ÚJLK PF v Nitre*. Nitra : Pedagogická fakulta, 1989, s. 235 – 268.

⁴ Tamže, s. 253.

⁵ Tamže, s. 258, 259.

⁶ ZAJAC, Peter: *Tvorivosť literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990, s. 117 – 139.

⁷ Tamže, s. 119.

⁸ Tamže, s. 133.

⁹ Tamže.

¹⁰ PLESNÍK, Ľubomír: *Lucia na oblohe s diamantmi*. In: PLESNÍK, Ľubomír: *Estetika inakosti*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 1998, s. 33 – 74.

analýzy slovesnej, výtvarnej a hudobnej zložky filmového spracovania rovnomennej piesne Johna Lennona a Paula McCartneyho sa v nej pojmovo objasňuje algoritmus, ktorým umelecký text sprostredkúva príjemcovi konotatívne významy a v ich rámci i to, čo je nevyjadr(it)e(l')né. Zajacova opozícia nám pritom i umožnila uviesť výklad uvedeného algoritmu na spoločného menovateľa s metodologickými úvahami o „ekológii“, t. j. environmentálnej ohľaduplnosti humanistického správania (= bádania). Tento pokus sa teda, čo do obsahu, týkal sémantickej analýzy textu, resp. metodológie a, čo do autorstva, dnes už najstaršej generácie nitrianskeho pracoviska (okrem vekového kritéria ju možno vymedziť aj tak, že ide o tých nitrianskych bádateľov, ktorí sa výskumne profilovali pod priamym Popovičovým či Mikovým vedením).

Druhý pokus o zúročenie Zajacovej polarizácie *zisku* a *straty* sa vzťahuje k strednej generácii (popri vekovom hľadisku ju charakterizuje okolnosť, že v Nitre pracovala pod vedením staršej generácie, ako sme ju vymedzili o odsek vyššie, a s produktívnym Mikom prichádzala do priameho konzultačného styku). Ide o viacero monografií Zoltána Rédeya (2003, 2010, 2014), najmä však o jeho kapitolu Svet lyrického subjektu ako deficientný model sveta z kolektívnej monografie *Modely deficitných svetov v literatúre*.¹¹ Rédey ju príznačne zaradil až na záver publikácie. Je však intenciou Zajacovho konceptu zo všetkých podnikov, o ktorých sa v tomto texte referuje, najbližšia. Autor v nej totiž prostredníctvom precíznej interpretácie básní Štefana Strážaya a Rudolfa Juroleka operuje s opozíciou *nadbytku* a *úbytku* ako s vidom „životného“ sveta lyrického subjektu,¹² čiže rovnako, čo do zámeru, ako Zajac v spomínaných štúdiách. Oproti Zajacovmu zacieleniu na ódickú „superficientnosť“ sa však prednostne sústreďuje na elegickú „deficientnosť“.

O týchto dvoch inšpiráciách Zajacovým kategoriálnym kritériom sa tu zmieňujeme iba stručne, pretože ich textové fixácie sú (prinajmenšom dispozične) v komunikačnom obehu už dlhšie.

Bližšie sa zmienime o treťom, aktuálne prebiehajúcim pokuse. Ide o podnik najmladšej generácie nitrianskych bádateľov (tú možno okrem akademického kritéria „mladosti“ – vek do 35 rokov – vymedziť i tak, že na niekdajšom Zajacovom pôsobisku pracovala pod vedením strednej generácie a s produktívnym Mikom už nemala šancu prísť do styku). Na mysli máme výskumné iniciatívy Mariany Čechovej a v ich rámci najmä monografiu *Tematické algoritmy a existenciálne stratégie v Oceáne príbehov* (2016), napísanú so spoluúčasťou autora tohto príspevku a so Zajacovým posudzovateľským odobrením.¹³

¹¹ RÉDEY, Zoltán: Svet lyrického subjektu ako deficientný model sveta. In: RÉDEY, Zoltán a kol.: *Modely deficitných svetov v literatúre*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2012, s. 268 – 329.

¹² Tamže, s. 268.

¹³ K tomu pozri aj ČECHOVÁ, Mariana: Existenciálna gramatika v Oceáne príbehov. In: NOVÁK, Radomil (ed.): *Slovo a obraz v komunikácii s deťmi*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2012, s. 227 – 234; ČECHOVÁ, Mariana: K osnove praobrazov strádania v Kathásaritságare. In: RÉDEY, Zoltán (ed.): *Modely deficitných svetov v literatúre*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2012, s. 14 – 40; ČECHOVÁ, Mariana: Poznámky k žánrovo-druhovej variabilite „Sophiinho algoritmu“. In: PAVERA, Libor a kol.: *Žánrové metamorfozy v stredoevropskom kontextu. Sv. VII : žánry na okraji = Metamorfozy gatunków w kontekście środkowoeuropejskim VII : gatunki na marginesie*. Praha : Verbum, 2015, s. 87 – 97; ČECHOVÁ, Mariana:

Čechová usmernila náš výskumný záujem na sféru, ktorú by sme ad hoc označili ako *arcitextuálnu tematólogiu*. Výraz *tematológia* odkazuje na fakt, že v rámci Mikovho rozvrstvenia textu na jazyk, štýl a tému sa tu predmetom výskumného záujmu stáva posledná z týchto rovín (*obraz sveta v texte*, Platónovo *logos*, Todorovo *inventio*, Tomaševského *fabula*, Benvenisteho, Todorovov, Chatmanov *príbeh* či *histoire*, Doleželove *naratívne svety*,¹⁴ a to v zmysle jej estetické rehabilitácie vo vzťahu k nadhodnocovaniu *sujetu* (*lexis, dispositio, sujet, diskurz, narácia*) v (post)štrukturalizme.

Od Doleželovej koncepcie fikčných svetov¹⁵ – odhliadnuc od toho, že tá pod záhlavím intenzionálnych funkcií zastrešuje aj sujetový profil textu – sa Čechovej projekt líši predmetovo i koncepcie-metodologicky. V snahe postihnúť príbehové pravzorce ako modely pobytu (*Dasein*)¹⁶ sa totiž výberovo sústreďuje takmer výlučne na *arcinaratívy* (klasické rozprávky, mýty, prastaré religiózne naratívy atď.) a oproti Doleželovmu, resp. postštrukturalistickému antimimetizmu a antireprezentacionalizmu programovo buduje na ikonickom, homologicko-konštitučnom vzťahu medzi textovým modelom sveta (témou, fikčným svetom) a životným (aktuálnym) svetom.¹⁷

Výskum, z ktorého vzišla spomínaná monografia,¹⁸ sa zamerail na staroindický súbor príbehov *Kathásaritságara* (*Oceán príbehov*)¹⁹ a v jeho rámci osobitne na oddiel *Vétálapañčavimšati* (*Démonové poviedky*).²⁰ Jeho cieľom bolo postihnúť osobitosti tohto arcinaratívu tzv. východnej múdrosti, a to na úrovni zobrazeného životného sveta a existen-

Rhizomatic Character of Transcultural Mode of Literary Communication. In: *World Literature Studies*, roč. 23, 2014, Vol. 6, s. 111 – 127; ČECHOVÁ, Mariana: Sophiina predestinácia v klasických naratívoch (Cinderella) a v pojmových modeloch (M. R. Coxová). In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 18, 2014, č. 1, s. 120 – 126; ČECHOVÁ, Mariana – PLESNÍK, Lubomír: Archetypálne a vývinové premeny rozprávky o Popoluške. In: ANDRIČIKOVÁ, Markéta (ed.): *Fenoméni premeny v umení pre deti a mládež*. Prešov: Prešovská univerzita, 2011, s. 169 – 179.

¹⁴ BREMOND, Claude: Logika naratívnych možností. In: KYLOUŠEK, Petr (ed.): *Znak, štruktúra, vyprávění: Výbor z prací francouzského štrukturalizmu*. Prel. J. Fryčer et al. Brno: Host, 2002, s. 118 – 141; DOLEŽEL, Lubomír: *Heterocosmica*. Praha: Univerzita Karlova, 2003; FOŘT, Bohumil (ed.): *Heterologica: poetika, lingvistika a fikční světy*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2012; CHATMAN, Seymour: *Príbeh a diskurs: narativní štruktura v literatúre a filmu*. Prel. M. Orálek. Brno: Host 2008; MÜLLER, Richard – ŠIDÁK, Pavel: *Slovník novější literární teorie: glosář pojmů*. Praha: Academia, 2012; TODOROV, Tzvetan: Kategorie literárního vyprávění. In: KYLOUŠEK, Petr (ed.): *Znak, štruktúra, vyprávění: výbor z prací francouzského štrukturalizmu*. Prel. J. Fryčer et al. Brno: Host, 2002, s. 142 – 179.

¹⁵ Doležel, c. d., Fořt, c. d.

¹⁶ HEIDEGGER, Martin: *Bytí a čas*. Prel. I. Chvatík et al. Praha: OIKOYMENH, 1996.

¹⁷ Koncepčnú oporu jej v tom poskytuje existenciálna semiotika (Tarasti) a pragmatická estetika, resp. recepcná poetika (Miko, Plesník). K tomu pozri aj PLESNÍK, Lubomír: Vzťah textu k realite – elementárne otázky. In: TEPLAN, Dušan (ed.): *Semiotika literatúry: teoretické východiská a súčasné dilemy*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2015, s. 13 – 32.

¹⁸ Projekt Vega č. 1/0360/14 *Osnovné tematické algoritmy v slovesnom umení (s intersemiotickými a interdisciplinárnymi presahmi)* (zodpovedná riešiteľka: Mariana Čechová; zástupca zodpovedného riešiteľa: Lubomír Plesník; riešitelia: Zoltán Rédey, Eva Pariláková, Peter Zlatoš, Michaela Malíčková, Martin Boszorád, Mária Kiššová, Marcela Antošová, Petra Baďová, Peter Oravec, Peter Žiak). Tento príspevok bol vypracovaný v rámci uvedeného projektu.

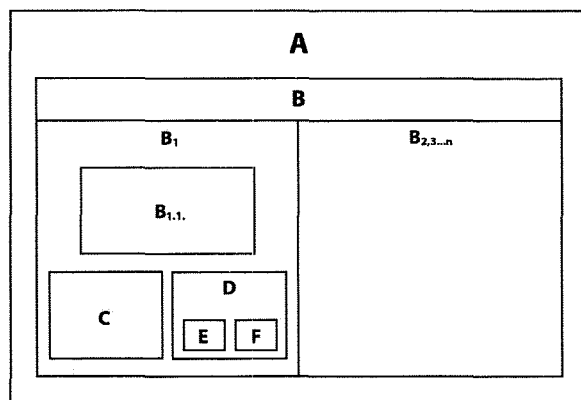
¹⁹ SÓMADÉVA: *Oceán příběhů I*. Prel. D. Zbavitel. Praha: Odeon, 1981; SÓMADÉVA: *Oceán příběhů II*. Prel. D. Zbavitel. Praha: Odeon, 1981.

²⁰ FRIŠ, Oldřich – PERTOLD, Otakar (ed.): *Démonové povídky: zkazky indických vyprávěčů*. Prel. O. Friš. 2. vyd. Praha: Argo, 2008.

ciálnych stratégií (spôsobov správania a konania), ktoré v ňom hodno uplatniť, aby bol pobyt v tomto svete čo najzmysluplnejší či najhodnotnejší. Porovnávacie pozadie pri určovaní týchto osobitostí predstavovali prapríbehy západného (európskeho) kultúrneho okruhu, predovšetkým klasické rozprávky.

Výsledky tohto prieskumu ďalej predstavíme vo výberovo zjednodušujúcej skratke.

Z naratologického hľadiska sa *Oceán príbehov* líši od klasickej európskej rozprávky predovšetkým na úrovni sujetu. Oproti jej lineárno-aditívnej postupnosti („Kde bolo, tam bolo, žil raz...“ → motív₁ – motív₂ – ... motív_n → „...a žili šťastne, až kým neumreli.“) sa tu totiž v zložitej, a preto recepcne náročnej podobe uplatňuje princíp rámcovania.²¹ To značí, že do rámcujúceho príbehu sa v „matrioškovitej“ viacslojovitosti vkladá viacero ďalších naratívov. Modelovo to možno ilustrovať na *Knihe druhej (Úvod) Oceánu príbehov*:²²

²¹ VŠETIČKA, František: *Podoby prózy*. Olomouc : Votobia, 1997, s. 25, 26.

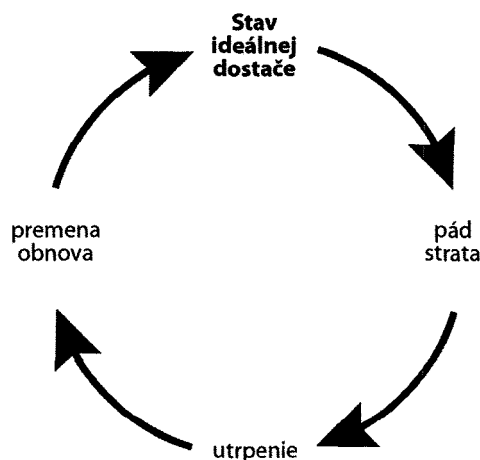
²² Rámcom *Oceánu príbehov* je rozprávanie o bohovi Šivovi a jeho manželke. Tento rámcujúci naratív má svoje vlastné dramatické peripetie. V nasledujúcej schéme ho označujeme ako **príbeh A**. Ústredný rámcovaný príbeh (o kráľovi Udajanovi a jeho synovi Naraváhanadattovi) označujeme ako **príbeh B**. *Kniha druhá (Úvod)* sa venuje **príbehu B** v rozmedzí od udalostí, ktoré predchádzali zrodeniu kráľa Udajana, až po rozprávanie o tom, ako získal svoju budúcu manželku Vásavadatti. Ide o introdukciiu **príbehu B**, ktorej preto pričleníme index **B₁**. Za touto introdukciou **B₁** – to však už mimo *Knihy druhej* – **príbeh B** pokračuje ďalšími udalosťami (**B_{2,3...n}**). V príbehu **B₁** sa Udajana dostáva do konfliktu s kráľom Čandamahásénom, ktorého chce potrestať, jeho minister ho však od toho odradí tým, že mu vyrozpráva príbeh *Ako kráľ Čandamaháséna získal moc*, z ktorého vyplýva, že Udajana je predurčený vziať si za manželku Čandamahásénovu dcéru Vásavadattu za ženu. Tento naratív čitateľovi sprostredkúva to, čo sa dialo súbežne a v rámci príbehu **B₁**, ibaže na inom mieste a iným postavám (preto jeho označenie príbeh **B_{1.1}**). V rámci naratívu **B₁** rozpozvie Udajanov minister Vásavadatte príbeh *O potrestanej kupliarke*, ktorý však nie je súčasťou príbehu **B**: ide o paralelu, ktorá má Vásavadatte poslúžiť ako nasledovniahodný vzor cnostného konania (**príbeh C**). Minister potom vylíči Vásavadatte aj príbeh *O statočnej Dévasmite* (**D**), ktorý takisto nie je súčasťou **príbehu B** (ide o ďalšiu paralelu, z ktorej si má Vásavadatta vziať príklad). Rozprávanie *O statočnej Dévasmite* (**D**) obsahuje príbeh *Ako Istivá Siddhikarí získala bohatstvo* (**E**), ktorý jedna z postáv naratívu **D** vylíči ďalším jeho postavám, aby poslúžil ako vzor pre ich konanie. Analogickú funkciu (vzor konania) plní aj naratív *O oddanej Šaktimati* (**F**), ktorý v rámci **príbehu D** vyrozpráva Dévasmita svojej svokre.

Z tematologického hľadiska sa však príbehové osnovy európskych arcinaratívov a *Oceánu príbehov* v čomsi prekrývajú. Východiskovým stavom je tu i tam ideálny status, kolíziou jeho strata, krízou útrpná cesta, ktorá vedie po peripetii k znovunadobudnutiu pôvodného alebo ešte vyššieho postavenia.

Čechová tento príbehový algoritmus vymedzuje prostredníctvom Proppových funkcií:

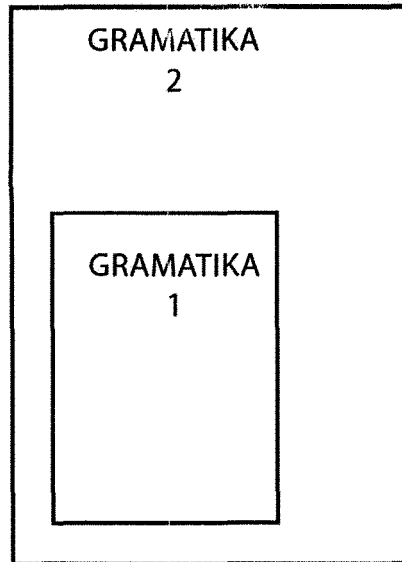
1. *Hrdina opúšťa/stráca svoj domov, vydáva sa na cestu.*
2. *Hrdina sa podrobuje skúškam* (opakovane znáša strasť, obetuje sa, alebo plní temer nezvládnuteľne náročné úlohy).
3. *Nešťastie a nedostatok sú zlikvidované* (hrdina si s týmito úskaliami – aj vďaka nadprirodzenému zásahu – poradí).
4. *Hrdina sa prepozdostatňuje alebo získava nový vzhľad* (nejakým spôsobom preukazuje svoje výnimočné kvality či totožnosť, stretáva sa s uznaním a získava nové postavenie či nový vzhľad).
5. *Hrdina sa vracia do božského stavu/nastupuje na kráľovský trón/koná sa kráľovská svadba* (tým sa završuje jeho premena).

V modelovej schéme to zachytáva nasledovne:

V dejovom jadre sa teda *Oceán príbehov* a klasická európska rozprávka prekrývajú. Význačne sa však odlišujú v hodnotovej náplni onoho príbehového algoritmu, čiže v tom, čo je v zobrazenom životnom svete cenné, čo v ňom má význam a čo nie. A práve táto hodnotová protistojnosť sa v spomínanej monografii postihuje prostredníctvom Zajacovho kritéria zisku (*dostače, superficitu*) a straty (*úbytku, deficitu*).

Fikčný svet *Oceánu príbehov* sa totiž riadi dvoma hodnotovými gramatikami, ktoré sú navrstvené jedna nad druhou:

Podľa prvej, „spodnej“ gramatiky sa životný prebytok (výhra) a úbytok (prehra) ponímajú v hrubohmotnom, a teda aj telesnom zmysle. Pravidlo o zisku a strate má v „spodnej“ gramatike takúto podobu: *postava sa usiluje o materiálno-telesný zisk a snaží sa vyhnúť strate rovnakej povahy, a to aj za cenu toho, že zisk prízemných pôžitkov je podmienený stratou duchovných hodnôt: cnosti, morálnej bezúhonnosti a čistoty*. Dosiahnutím takto poňatého zisku je ospravedlnený aj ľstivý úskok, podvod či zločin.²³

Druhá, „horná“ arcigramatika sa od tej spodnej odlišuje podľa Všetickéhoho princípu „presýpacích hodín“:²⁴ *Zisk, o ktorý sa tu postava usiluje, a strata, ktorej sa snaží vyhnúť, má duchovnú (nehmotnú, nadtelesnú, etickú) povahu. Alebo ináč: zisk duchovných hodnôt (česť, cnosť, bezúhonnosť, čistota, dodržanie slova, blaho či život tých druhých ap.) sa tu podmieňuje stratou hmotných daností: tela a jeho pôžitkov, a teda aj „pozemského“ sveta.*²⁵

²³ Modelový príklad: Dhanadatta, protagonista *Tretej poviedky* zo súboru *Vétalapamčati* prepadol „zlým vášňam, hrám, smilstvu a iným nerestiam“ (FRIŠ, Oldřich – PERTOLD, Otakar (ed.): *Démonovy povídky* : zkazky indických vyprávěčů. Prel. O. Friš. 2. vyd. Praha : Argo, 2008, s. 29), takže premárnil všetok svoj majetok: Preto sa rozhodol, „že zabije svoju cnotnú manželku. Pre trochu zlata ju zhodil do priepasti i so starou slúžkou“ (tamže). Manželka však pád prežila. Jej láska k manželovi bola taká mocná, že mu vražedné úklady odpustila. Dhanadatta, ktorý medzičasom znovu „rozhádzal v hre všetko, čo získal“, manželku, „keď (...) zaspala, zabil (...), zobral všetky jej klenoty a nepozorovane ušiel...“ (tamže, s. 30).

²⁴ Všetička, c. d., s. 28.

²⁵ Modelové príklady: *Deviata poviedka* zo súboru *Vétalapamčati* je príbehom s klasickým rozprávkovým zadáním: ruku kráľovskej dcéry chcú získať traja uchádzači. Úlohou každého z nich je presvedčiť princeznú o svojej výnimočnosti, pre ktorú by si mala vyvoliť práve jeho. Keď príde rad na mladého brahmana, ten povie: „Ak mi niekto prinesie mŕtveho človeka, oživím ho“ (Friš – Pertold, c. d., s. 61). Kráľ Trivikramaséna v rámci úlohy príbehu *Démonových poviedok* vyhodnocuje nápadníka s touto čaromocou nasledovne: „Pochádza síce z kasty kňazov, ale čo s tým kaukliarom, ktorý sa zvrhol a svojimi skutkami sa sám vylúčil z kasty...“ (tamže, s. 62). Všimnime si: schopnosť oživovať mŕtvych, ktorá sa

„Horná“ arcigramatika je teda akýmsi „prepólovaným“ protikladom „spodnej“ gramatiky: to, čo je v prvom prípade *ziskom* (napr. vlastníctvo stromu priani), stáva sa v druhom prípade *stratou* a naopak:

Prvá gramatika:	zisk	↔	strata
	↑		
Druhá gramatika:	strata	↔	zisk

Deficit v pozemskom svete (napr. tela, a teda života) podľa tohto kódovania prináša *superficiť* v nejakom radikálne odlišnom, „nadzemskom“ svete. Ešte na vyššej úrovni však pozemská *strata* protagonistovi neprináša žiadny *zisk* tu ani tam, obeta sa zhodnocuje výlučne v sfére „mimo ja“ (prvoplánovo ako blaho iných).

Jednu zo „štitových“ polôh „hornej“ existenciálnej gramatiky sprítomňuje *Dvadsaťta poviedka z Vétalapamčati*. Reč je v nej o kráľovi Čandravalókoví, ktorého chce zabiť démonický obor Džválámukhu. Kráľ ho prosí o milosť: sľúbi mu, že ako náhradu za seba privedie inú ľudskú obeť. Obor súhlasí, má však podmienku: touto obeťou musí byť sedemročný chlapec. Na vladárov pokyn sa správa o tom roznesie po celom kráľovstve. Keď si ju vypočuje istý brahmanský chlapec, ktorý má sedem rokov, rozhodne sa za kráľa položiť svoj život. Rodičom svoje rozhodnutie zdôvodňuje takto: „Ľudské telo je plné nevýslovnej nečistoty (...) je hnusné už svojím zrodením, je poľom nešťastia a za krátko pominie. Preto múdri prehlasujú, že v kolobehu životov je jediným bohatstvom získanie zásluhy pomocou bezcenného tela!“²⁶

nielen v rozprávkach, ale aj v náboženských arcitextoch nášho kultúrneho okruhu zväčša oceňuje ako prednosť (zakladajúco preto, lebo ide o vítaný návrat do pozemského života, nadstavbovo preto, lebo je prejavom vyššej, božský súvis dokladajúcej dispozície), sa v uvedenom príbehu označuje za zvrhlosť, nehodnú svätca. S podobným spochybnením toho, čo sme náchylní „samozrejme“ vyhodnocovať ako zisk, sa stretávame aj v Šestnástej poviedke z *Vétalapamčati*. Rozprávač nás v jej úvode oboznamuje s rozkvitajúcim kráľovstvom vladára Džímútakétu. V kráľovskej záhrade rastie strom priani Manó-rathadájaka, Darca priani (ide o obdobu „zlatej rybky“ alebo „čarovného prútika“ z rozprávok nášho kultúrno-civilizačného okruhu). Vlastníctvo stromu kráľovi všetci závidia. Jeho syn Džímútaváhana to však pokladá za nešťastie: „Ach beda, (...) aj keď moji predkovia mali božský strom, predsa nedosiahli nič mimoriadne ušľachtilé. Podaktorí z nich požadovali len majetok, a tak ponížili seba i vznešený strom“ (tamže, s. 95). Džímútaváhana preto prosí svojho kráľovského otca, aby sa stromu zbavili: „Drahý otec, (...) vieš, že v mori bytia je všetko nestále a pominuteľné ako príboj vln. Osobitne zore, blesk a šťastie trvajú krátko – zmiznú, len čo sa ukážu. Kto kedy videl, že niekde zotrávajú? (...) Ak pôžitky sveta trvajú len chvíľu, prečo si ponechávame, otec, strom priani? Je zbytočný! Kde sú predkovia, ktorí si mysleli, že im strom patrí, a preto na ňom húževnato lipli?“ (tamže). Otec so synom súhlasí. Strom sa po vyslyšení Džímútavahanovej výzvy, aby odišiel k tým, čo túžia po majetku, vznesie do neba. Závistlivi príbuzní si však vysvetľujú stratu stromu ako kráľovo mocenské oslabenie. Začnú sa preto pripravovať na boj o vládu. Kráľov syn Džímútaváhana vie, že ak by k tomu došlo, jeho otec by zvíťazil. Nepokladá však kráľovskú moc za hodnú toho, aby sa pre jej udržanie rozpútalo bratovražedné krviprelievanie. Túžba po moci je v jeho očiach prejavom úbohosti: „Nikto by ťa nepremohol, otec, keby si sa chopil zbraní! Avšak či by ušľachtilý muž túžil po vláde, keby mal preto pobíjať príbuzných? Načo je nám treba vláda? Pôjdeme ďaleko odiaľto a budeme radšej konať dobré činy, ktoré zabezpečujú blaho na tomto i onom svete. Nech sa radujú úbohí príbuzní, ktorým sa zachcelo vlády!“ (tamže, s. 96). Otec synovmu prianiu vyhovie: obaja sa oddajú pustovnícko-asketickému životu.

²⁶ Friš – Pertold, c. d., s. 125.

Vymedzme si ideologémy, ktoré sú v priamej reči sedemročného hrdinu obsiahnuté. V prvom rade sa tu všetko dianie, vrátane chlapcovho života, zasadzuje do „kololobehu životov“ (reinkarnácií). A ďalej: „tohtosvetská“ materiálna a telesná „výbava“ sa tu poníma ako čosi nečisté a bezcenné, pretože pominuteľné. Zrodenie v tele, čiže vstup do života, je podľa chlapca dačím „hnusným“ a predstavuje „pole nešťastia“. Život v tele je v tomto zmysle *stratou*.²⁷

Sedemročný chlapec sa v citovanom prehovore zmieňuje aj o tom, že dobrovoľná strata tela, čiže života, vedie k „bohatstvu“ a „zásluhám“. Z kontextu poviedky vyplýva, že sa tým nemieni bohatstvo a zásluhy v *tomto tele/živote/svete*, ale niekde *Inde*.²⁸

Ďalšie pokračovanie príbehu však presahuje aj túto polohu druhej gramatiky. Chlapec sa totiž svojho tela (a s ním potom aj „pozemského sveta“) nezrieka preto, aby získal vyššie blaho, večnú blaženosť či vykúpenie z útrpnosti sansárovej existencie: „Netúžil v tej chvíli po dosiahnutí nebeských radostí alebo vykúpení...“.²⁹

Protagonista *Démonových poviedok* komentuje chlapcovo správanie (tesne pred svojou popravou sa zasmieja) takto: „Akí sú smiešni tí, ktorých oklamalo pominuteľné i telo, hnusné, plné chorôb a bôľov! Aká to čudná túžba uchovať telo na tomto svete, kde i Brahma, Indra, Višnu, Rudra a iné božstvá musia zahynúť! Keď syn videl ich podivuhodný blud, uvedomil si, čo on svojou obeťou dosiahne, a zasmial sa od údivu a radosti“.³⁰

V momente chlapcovej smrti sa síce na nebeskej klenbe objavia vozy, z ktorých bohovia sypú na neho dážď kvetov, v poviedke však niet zmienky o tom, že by to na chlapcovej smrti dačo zmenilo, že by bol oživený, pozdvihnutý na nebesia, odmenený v inom svete a pod. Z nášho hľadiska sa to javí ako nevyhnutné a zákonité. Odmenou, ziskom tamtoho typu by sa totiž poprel zmysel hornej existenciálnej gramatiky v jej vrcholnom určení: chlapcovi by sa oplatilo trpieť a zomrieť pre stav, ktorý sa javí ako ziskový v idealizujúcej perspektíve telesnosti (prahnúcej po tom: nezaniknúť, len sa zbaviť utrpenia) a pozemskosti (väčšinová predstava raja, anjelských a nebeských ríš ako vydes-

²⁷ Táto ideologéma (svetské méty, matéria a telo ako bezcenne pominuteľná záležitosť, ktorú poďčiarkuje bieda smrti) je v *Démonových poviedkach* sformulovaná aj na úrovni explicitných morálít: „Nevieš, že sa majetok rozplynie ako jesenný mrak? Či vari šťastena alebo neviestka zostane niekomu verná? (...) Moc, čo aj s veľkým úsilím získaná, neprináša šťastie, ale záhubu...“ (Friš – Pertold, c. d., s. 125, 134, 135). „Nevieš, že fatamorgána života sa rozplynie ako bublina na vode? Nevyhli sa tomu ani králi, i keď vojskami zaplavili celé zeme. Užívali si radosti sveta, boli uctievaní ako bohovia, spočívali na pohovkách ozdobených drahokamami, bavili sa na pôvabných strechách palácov, kde sa rozliehali zvuky hudby, obklopovali sa krásnymi ženami a natierali sa santalovou masťou, ale i oni ležali opustení na hranici, keď prišiel koniec. Hltavé plamene ich strávili na cintoríne za plaču pozostalých a ich zvyšky pohltili šakaly“ (tamže, s. 138).

²⁸ Pravidlo o *inom svete* sa uplatňuje rovnako v gramatikách našich, ako aj východných ideológií. Pokiaľ ide o západnú kultúru, sémantéma *iného sveta* je tu novozákonne zoslovnená v označeniach typu *Kráľovstvo nebeské*. V prostredí *Démonových poviedok* sa popri podobných výrazoch (sanskritské *svarlóka* = nebeský svet) ujali aj označenia, ktoré implikujú chápanie *iného sveta* skôr v zmysle zmeneného stavu vedomia než ako objektívnu časopriestorovú odľahlosť (*nirvána*, *brahmanirvána*, *turijá*, *nirbīḍḍasamādhi*, *nirvikalpasamādhi* ap.; LIŠČÁK, Vladimír (ed): *Lexikon východní moudrosti*. Prel. J. Filipinský et al. Olomouc – Praha : Votobia – Victoria Publishing, 1996, s. 313). Takéto poňatie nie je celkom cudzie ani niektorým výkladom kresťanského *Kráľovstva nebeského*.

²⁹ Friš – Pertold, c. d., s. 126.

³⁰ Tamže.

tilovaného blaha tohto sveta, čiže maximalizovaná a ničím nenahľadaná pohoda, slasť, pôžitok, krása, dostač ap.).

Na otázky, prečo sa chlapec vydal napospas smrti bez túžby po vykúpení a o aký „zisk“ mu išlo, že ju prijal s úsmevom, povieďka neodpovedá. Naratívne o tom mlčí. Akoby išlo o čosi, čo presahuje samu polaritu „zisku a straty“.

Pravdaže, kombinatorika ziskov a strát v *Oceáne príbehov* je oveľa štruktúrovanejšia, než to v tomto selektívnom resumé predkladáme. Osobitnú pozornosť by si zaslúžili najmä typologické prieniky hornej gramatiky *Oceánu príbehov* s akozmizmom (radikálnym odmietaním sveta) v európskej gnóze. Tomu obojemu sa podrobnejšie venuje spomínaná monografia.

Tu však nebolo naším zámerom sprostredkovať zistenia, ku ktorým sa dospelo v prieskume *Oceánu príbehov*, v ich plnej rozľahlosti. Prednostne nám išlo o to, v esenciálnom ťahu na meritum veci exemplárne doložiť inšpiratívnosť Zajacových genologických výskumov pre jeho niekdajšie pracovisko.

Je to podnetnosť trojmocná.

Týka sa totiž troch literárnovedných oblastí: okrem pôvodnej Zajacovej intencie kategoriálne a klasifikačne podložiť interpretáciu lyrického textu sa zhodnotila tiež na úrovni sémantickej analýzy osobitostí umeleckého vyjadrenia a napokon aj v rámci tematických výskumov, o ktorých tu bola najširšia reč.

A trojmocná je aj z generačného hľadiska: inšpiruje totiž, ako sme sa to takisto snažili dosvedčiť, najstaršiu, strednú i najmladšiu generáciu nitrianskych bádateľov.

LITERATÚRA³¹

- ZAJAC, Peter: Žáner a interpretácia literárneho textu. In: *O interpretácii umeleckého textu 7 : zborník štúdií VPLKEM PF v Nitre*. Nitra : Pedagogická fakulta v Nitre, 1982, s. 361 – 375.
- ZAJAC, Peter: Žánrová povaha literárneho diela a literárneho procesu. In: *O interpretácii umeleckého textu (State z teórie literatúry) 11 : zborník prác ÚJLK PF v Nitre*. Nitra : Pedagogická fakulta, 1989, s. 235 – 268.
- ZAJAC, Peter: Žánrová výstavba diela. In: *Tvorivosť literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990, s. 117 – 139.
- BREMOND, Claude: Logika naratívnych možností. In: KYLOUŠEK, Petr (ed.): *Znak, štruktúra, vyprávění: Výbor z prací francouzského strukturalizmu*. Prel. J. Fryčer et al. Brno : Host, 2002, s. 118 – 141.
- ČECHOVÁ, Mariana: Existenciálna gramatika v Oceáne príbehov. In: NOVÁK, Radomil (ed.): *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2012a, s. 227 – 234.
- ČECHOVÁ, Mariana: K osnove praobrazov stráďania v Kathásaritságare. In: RÉDEY, Zoltán (ed.): *Modely deficitných svetov v literatúre*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2012b, s. 14 – 40.
- ČECHOVÁ, Mariana: Poznámky k žánrovo-druhovej variabilite „Sophiinho algoritmu“. In: PAVERA, Libor a kol.: *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*. Sv. VII : žánry na okraji = Metamorfózy gatunków w kontekście środkowoeuropejskim VII : gatunki na marginesie. Praha : Verbum, 2015, s. 87 – 97.

³¹ S ohľadom na to, že tento príspevok je čo do zmyslu a pointy venovaný vedeckému dielu Petra Zajaca, bibliografické odkazy na jeho práce vynímame z alfabetickeho poriadku a uvádzame ich na čelnom mieste.

- ČECHOVÁ, Mariana: Rhizomatic Character of Transcultural Mode of Literary Communication. In: *World Literature Studies*, roč. 23, 2014, Vol. 6, s. 111 – 127.
- ČECHOVÁ, Mariana: Sophiina predestinácia v klasických naratívoch (Cinderella) a v pojmových modeloch (M. R. Coxová). In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 18, 2014, č. 1, s. 120 – 126.
- ČECHOVÁ, Mariana – PLESNÍK, Ľubomír: Archetypálne a vývinové premeny rozprávky o Popoluške. In: ANDRIČÍKOVÁ, Markéta (ed.): *Fenoméni premeny v umení pre deti a mládež*. Prešov : Prešovská univerzita, 2011, s. 169 – 179.
- ČECHOVÁ, Mariana – PLESNÍK, Ľubomír: *Tematické algoritmy a existenciálne stratégie v Oceáne príbehov*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2016.
- DOLEŽEL, Ľubomír: *Heterocosmica*. Praha : Univerzita Karlova, 2003.
- FÖRT, Bohumil (ed.): *Heterologica : poetika, lingvistik a fikční světy*. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2012.
- FRIŠ, Oldřich – PERTOLD, Otakar (ed.): *Démonovy povídky : zkazky indických vyprávěčů*. Prel. O. Friš. 2. vyd. Praha : Argo, 2008.
- HEIDEGGER, Martin: *Bytí a čas*. Prel. I. Chvatík et al. Praha : OIKOYMENH, 1996.
- CHATMAN, Seymour: *Příběh a diskurs : narativní struktura v literatuře a filmu*. Prel. M. Orálek. Brno : Host, 2008.
- LIŠČÁK, Vladimír (ed.): *Lexikon východní moudrosti*. Prel. J. Filipinský et al. Olomouc – Praha : Votobia – Victoria Publishing, 1996.
- MÜLLER, Richard – ŠIDÁK, Pavel: *Slovník novější literární teorie : glosář pojmů*. Praha : Academia, 2012.
- PLESNÍK, Ľubomír: Vzťah textu k realite – elementárne otázky. In: TEPLAN, Dušan (ed.): *Semiotika literatúry : teoretické východiská a súčasné dilemy*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2015, s. 13 – 32.
- PLESNÍK, Ľubomír: Lucia na oblohe s diamantmi. In: PLESNÍK, Ľubomír: *Estetika inakosti*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 1998, s. 33 – 74.
- POLÍVKA, Jiří: Úvodní a závěrečné formule slovanských pohádek. In: *Národopisný věstník československý*. Sv. XIX, 1926, s. 73 – 88.
- PROPP, Vladimir Jakovlevič: *Russkaja skazka*. Leningrad : Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1984.
- PROPP, Vladimir Jakovlevič: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Prel. M. Červenka et al. 2. vyd. Jinočany : H & H, 2008.
- RÉDEY, Zoltán: *Elegickosť ako výrazový archetyp lyriky : modality smútku a skepsy v slovenskej poézii (voľný náčrt problematiky)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2010.
- RÉDEY, Zoltán: *Ján Ondruš*. Bratislava : Kalligram, 2003.
- RÉDEY, Zoltán: Svet lyrického subjektu ako deficientný model sveta. In: RÉDEY, Zoltán a kol.: *Modely deficitných svetov v literatúre*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2012, s. 268 – 329.
- RÉDEY, Zoltán: *Svet podľa Strážaya : problém sveta a jeho tematizácia v Strážayovej lyrike*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, s. 15 – 44.
- SÓMADÉVA: *Oceán příběhů I*. Prel. D. Zbavítel. Praha : Odeon, 1981.
- SÓMADÉVA: *Oceán příběhů II*. Prel. D. Zbavítel. Praha : Odeon, 1981.
- TODOROV, Tzvetan: Kategorie literárního vyprávění. In: KYLOUŠEK, Petr (ed.): *Znak, struktura, vyprávění : výběr z prací francouzského strukturalizmu*. Prel. J. Fryčar et al. Brno : Host, 2002, s. 142 – 179.
- VŠETIČKA, František: *Podoby prózy*. Olomouc : Votobia, 1997.

Prof. PhDr. Ľubomír Plesník, DrSc.
 Oddelenie semiotických štúdií
 Ústav literárnej a umeleckej komunikácie
 Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa
 949 00 Nitra
 SR
 e-mail: lplesnik@ukf.sk